

УДК 17 + 159.92

Щербакова А. О.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ІМПЕРАТИВ ТА THEORY OF MIND: ЕТИЧНА КАРТИНА СВІТУ В РОЗУМІННІ ІНШОГО

Мета даної статті полягає у дослідженні ролі етичного світогляду людини в моделюванні психічного (Theory of Mind) Іншого. З одного боку, маємо когнітивістські дослідження засад формування соціального аспекту світосприйняття людини, а з іншого – набуток етично спрямованої філософської думки в обґрунтуванні фундаментальної сутності етичного виміру буття людини. Полем перетину цих двох сфер стає концепція життєвого світу, мовної картини світу та, власне, наївної картини світу, які розуміються як поле втілення соціальної дії та як простір формування етичного світогляду акторів взаємодії.

Ключові слова: Theory of Mind, життєвий світ, мовна картина світу, наївна картина світу, етичний світогляд

Цель данной статьи состоит в исследовании роли этического мировоззрения человека в моделировании психического (Theory of Mind) Другого. С одной стороны, представлены когнитивистские исследования базовых оснований формирования социальной стороны бытия индивида, с другой – наследие этического вектора философской мысли, в котором обосновывается фундаментальность этического измерения бытия человека. Полем пересечения этих двух сфер становятся концепции жизненного мира, языковой картины мира и наивной картины мира, которые предстают полем реализации социального действия и областью, в которой формируется этическое мировоззрение акторов взаимодействия.

Ключевые слова: Theory of Mind, жизненный мир, языковая картина мира, наивная картина мира, этическое мировоззрение.

The purpose of this article is research of role individual ethical world outlook in individual attributing Theory of Mind to Other. On the one hand we have a cognitive science conceptions and in the other hand – the ethical philosophical heritage of the question about establishing general role of ethical aspect in human being. As intersection of the both spheres we consider Lifeworld concept, linguistic vision of the world and naive vision of the world – all of them are scene for realization a social act and space for growing actor's ethical outlooks.

Keywords: Theory of Mind, Lifeworld, linguistic vision of the world, naive vision of the world, ethical world outlook.

Концепція моделювання психічного (Theory of Mind) є популярною у когнітивних дослідженнях теорією щодо розуміння засад соціального буття людини. Дослідження у межах цієї концепції мають місце у психології розвитку, когнітивній психології, педагогіці та багатьох інших галузях антропологічних досліджень. В них, як правило, йдеться про соціалізацію та її особливості, тобто досліджуються діти та процес їхньої інтеграції у суспільство. Припускається, що у такий спосіб можливо скласти цілісне уявлення про соціальність дорослої людини та дослідити складові елементи цієї соціальності на стадіях її формування. У свою чергу, в історії філософії нам відомо багато напрямків, що досліджували соціальний аспект буття людини (філософія життя, філософська антропологія, соціальна феноменологія, психоаналітична традиція, різноманітні напрямки етичної думки тощо). *Актуальність* дослідження полягає у необхідності виявити такі точки перетину у когнітивних дослідженнях та філософській рефлексії соціального буття людини, де стає можливим формування нового виміру досліджень зазначеної проблематики завдяки набуткам обох цих галузей (що є перспективним в епоху домінування міждисциплінарних підходів до розв'язання різноманітних теоретичних проблем).

Мета цієї роботи полягає у дослідженні концептуальної цінності накладання базових концептуальних засад Theory of Mind на традицію філософської рефлексії соціального буття людини для знаходження специфічного виміру розуміння соціального. Задля досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати проблематику досліджень та базові поняття Theory of Mind; навести аналіз концептуальних набутоків філософської рефлексії

етичного та аксіологічного буття людини у межах зазначеної теми дослідження; дослідити такі концепції культурології повсякденності, як «життєвий світ» та «мовна картина світу», у якості точок перетину етичної проблематики у філософській парадигмі та моделювання світогляду Іншого у Theory of Mind. Отже, *об'єктом* нашого дослідження будуть зазначені концепції та концептуальні системи, а *предметом* – виявлення специфічного поля дослідження соціального.

Власне, Theory of Mind – це «теорія про теорію свідомості (іншої людини)». У нашому буденному спілкуванні та спостереганні за іншими людьми ми моделюємо їхнє психічне (або їхню свідомість): намагаємося зрозуміти (змоделювати), як людина себе почуває у тій ситуації, в якій вона знаходиться; на що спрямована її увага; яку мету вона переслідує у тій діяльності, яку вона реалізує просто зараз; та, нарешті, які світоглядні засади передують її діяльності та поведінці. Зазначені елементи моделювання є подібними до виявлених Гарденфорсом так званих «рівнів компетенції» Theory of Mind, згідно з якими моделювання картини світу іншої людини є доступним лише людській психіці (тварини вміють лише моделювати емоційний стан, відтворювати «модель уваги» та певною мірою розуміти присутність інтенцій у поведінці) [див.: 5, с. 71–81]. Особливий інтерес представляє останній пункт: на яких засадах ми будемо модель картини світу?

Згідно з психоаналізом, ми можемо робити це за допомогою різних захисних механізмів психіки [3], тобто звертатися до нашого власного світосприйняття та картини світу як до базової засади. Проте у межах Theory of Mind розуміння відмінності внутрішнього світу Іншого є однією із засад власне моделювання психічного (що зазначено у Гарденфорса як рівень компетенції, що передуює моделюванню картини світу). Не варто шукати протиріччя між цими позиціями: захисні механізми психіки спрацьовують у низці випадків, коли людина відчуває себе вразливою, проте це не є способом життя. Тож питання про засади, на яких ґрунтується моделювання психічного (власне, ті ціннісні засади, які ми припускаємо у якості рушійних сил діяльності людини, чие психічне моделюємо) залишається відкритим. Чи існують критерії визначення «легітимності» ціннісних засад, які можуть бути засновком діяльності людини? Чи можемо ми остаточно визначити, що деякі з них опиняться непридатними у моделюванні психічного? А якщо критерій існує, то яким він є?

Звісно, йдеться не про загальний аксіологічний або етичний критерій, а лише про те, що є таким критерієм (якщо він існує) у нашому повсякденному моделюванні психічного, яке взагалі може лишатися поза нашою увагою, а лишатися лише «точкою зору», з якої ми сприймаємо та спостерігаємо навіть звичайного перехожого. Тобто у цій статті ми будемо розглядати етичні аспекти наївної картини світу щодо моделювання психічного. Одразу хотілося б зазначити, що у межах даного дослідження йтиметься про моделювання психічного, по-перше, дорослої людини, а по-друге, людини, що є носієм тієї ж культури. Причини такої вибіркості будуть зазначені далі.

Коли йдеться про наївну картину світу, ми не можемо оминати увагою поняття «життєвого світу», завдяки якому у науковому та філософському дискурсі з'являється проблематика буденного світосприйняття, відокремленого від наукової парадигми. Саме у життєвому світі продовжують існувати міфологізовані уявлення про природу світу та людини. Цінність цих уявлень для розуміння природи речей є майже нульовою, проте вона є визначальною для соціальних стосунків, що складаються між людьми у межах їхнього спільного життєвого світу. Відомий дослідник соціальної повсякденності Альфред Шютц пише, що можливість нашого розуміння інших має соціо-культурний характер та пов'язана (у своїх засновках) саме із природою соціального виміру життєвого світу: в ньому у невербалізованій формі накопичується культурний досвід розуміння світу, змістова структура форм соціальної організації та систем знаків, котрі пронизують цю культуру та сприймаються її носіями на інтуїтивному, нерелексивному рівні [8, с. 263-274].

Дещо з іншого боку розглядається питання наївної картини світу в дослідженнях мовної картини світу Анни Залізник [1]. Мовна картина світу – це сукупність уявлень наївної картини світу, що мають усталену форму у межах конкретної мови. Змістова відмінність різних мов простежується у лінгвоспецифічних мовних концептах (що не передаються у цілковитій смисловій наповненості при перекладі на іншу мову) та у так званих «метафоричній сполучуваності» слів (наприклад, *полюбляти* можна їжу, *любити* місто, а *кохати* – хлопця чи дівчину). У наведених прикладах можна легко побачити відмінну сполучуваність слів, що

мають дуже близький зміст (полюбляти, любити, кохати), проте вживаються із різним діапазоном слів, допустимих для утворення словосполучень.

Щодо життєвого світу, то у концепції мовної картини світу цікавими є також дослідження особливостей буденного слововживання, тобто тих контекстів, які «вбудовуються» у первинний сенс слова завдяки повсякденному його використанню: наприклад, запозичене із тюркської слово «ярлик» спочатку мало значення «ханської грамоти, що дає право на управління», а зараз воно вживається у сенсі «етикетки, що містить відомості про товар». У свою чергу, саме через те, що етикетка *клеїться*, з'явилося третє значення, яке міститься у словосполученні «клеїти (навішувати, наклеювати) ярлик», – тобто судити про людину крізь призму якогось стереотипу [6]. Людина, яка володіє мовою та мешкає серед її носіїв, здійснює соціальну активність у життєвому світі, що насичений внутрішньомовними контекстами та змістами.

Так звані «загальнолюдські цінності» існують у різних мовах, проте в кожній з них слова, що характеризують етичну сферу, мають відмінну метафоричну сполучуваність. Так, наприклад, англійське «evil» на українську перекладається як «зло» (в етичному сенсі) або «лихо» (у сенсі трагічної події або природного катаклізму). В англійській мовній картині світу «evil» має ще такі значення, як «порок», «гріх», «шкідливий» тощо. В українській мові прикметник «лихий» та «злий» однаково використовуються для етично негативно забарвленої характеристики людини, проте ще існує вислів «мені зле», що описує погане самопочуття. «Лихо» як іменник може взагалі не бути етично забарвленим. У свою чергу іменник «зло» у російській мові та похідний від нього прикметник «злой» мають етично негативну забарвленість (та не мають нейтрального вживання), хоча можуть використовуватися не лише по відношенню до людини («злой рок», «злая воля» тощо).

Повертаючись до нашої основної проблеми, тобто етичної картини світу у моделюванні психічного, ми покажемо, що етична проблематика займає суттєвий смисловий пласт наївної картини світу: це видно із фольклору, сталих виразів та мовних кліше. Етична проблематика є докладно розробленою у художній літературі – усе це впливає на моделювання психічного Іншого. Інший, чітко психічне моделює актор, знаходиться у тому ж самому культурному контексті, тож його психічне моделюється із релевантностей життєвого світу [8, с. 191–207] та специфіки етичних термінів та висловів актуальної мовної картини світу. Наразі ми будемо говорити лише про дорослу людину та не будемо розглядати дітей, бо соціалізація дитини ще не є цілісною, тобто її інтеграція до життєвого світу є дуже фрагментарною, а здатність до моделювання психічного ще тільки формується. Для нас важливим ще є й те, що дитина поки не усвідомлює та фактично не має брати на себе відповідальність за власне життя.

На початку статті ми торкнулися питання універсального етичного критерія: щоб мати змогу розглядати можливість втілення цього критерія у сфері соціальної повсякденності, ми маємо насамперед звернутися до одного з наймогутніших теоретиків цього питання – Імануїла Канта та його «метафізики» етичної проблематики [2]. В етичній філософії Кант виходить із того, що в етичних судженнях (хоча вони й знаходяться в компетенції практичного розуму) неодмінно має відбуватися звернення до теоретичного розуму задля перевірки істинності цих суджень. Якщо так, то моральний закон (власне, імператив) є таким *належним* (нім. «Sollen», рос. «долженствование»), що містить у собі абсолютну необхідність. Лише універсальне судження може претендувати на абсолютну необхідність: жодне окреме часткове судження не може бути необхідним (аподиктичним), бо воно є лише виразом особистого інтересу. На цих засадах Кант формулює свої відомі імперативи [2, с. 260, 269]. Хотілося б окремо відзначити, що їх універсальність можна побачити на прикладі того, що зазвичай розуміють під «загальнолюдськими цінностями»: імперативи не входять із ними у протиріччя.

Ближчим до поставленого нами питання є розробка ідей кантіанської етики в екзистенціальній філософії Жан-Поля Сартра. Стверджуючи первинність існування людини до її сутності, разом із обґрунтуванням майже онтологічної зв'язки між свободою та необхідністю, Сартр постулює значущість рішення, що людина приймає у своєму індивідуальному бутті, на рівні всесвітньої значущості – значущості на рівні людства [4]. Він каже про те, що жодне свідомо прийняте рішення щодо способу життя не може лишатися суто індивідуальним: цей спосіб життя, який людина проголошує в акті свого вільного вибору, є одночасно пропонуванням блага. Жодна свідомо світоглядна позиція, яку людина втілює в життя у своїй

практичній діяльності, як така не може бути злою. В цьому її виборі втілюється певний образ людини, якою вона прагне бути, створюючи себе своєю діяльністю. Продовжуючи думку Сартра, зосередимося ось на чому: якщо втілення у реальність обраного способу життя є зверненням до людства, то воно й справді не може виходити зі зла – бо в такому разі людство одразу ж відкине його. Не тому, що люди за природою своєю завжди обиратимуть добро, а через те, що орієнтація на зло, прийнята за абсолютну необхідність, знищить людство. Скажемо також про те, що у такий спосіб людина прагне бути сприйнятою та визнаною іншими.

У розробці проблеми автентичності Чарльза Тейлора ми знаходимо продовження цього напрямку міркувань [7]. Автентичність, незважаючи на популярну точку зору щодо тотальної суб'єктивності її природи, є у першу чергу соціальною. На рівні особистого життя це проявляється у нашому уявленні про самих себе, що зазнає впливу значущих Інших – чийм очікуванням ми прагнемо відповідати, щоб й надалі лишатися для них важливими: ми хочемо бути тими людьми, якими, як нам здається, вони нас бачать. На рівні буття в культурному просторі йдеться про «горизонти значущості», що передують нашому вибору ідентичності, задають йому смислорозумні орієнтири. З цього не витікає, що вибір ідентичності (власне, відповіді на питання «хто я є та ким я прагну бути?») має ніби «під копірку» відтворювати вже існуючі «на горизонті» моделі ідентичності: спираючись на них людина може втілити своє власне розуміння цих моделей, подарувавши людству нове розуміння людини та запропонувавши новий спосіб життя, в якому ця людина (цей образ людини) буде втілюватися. Проте у намаганнях спростувати весь попередній горизонт та у спробах, так би мовити, «почати з себе нову історію» людина залишиться у суцільній ізоляції та деградує у своєму «винаходженні велосипеда» (хоча насправді їй просто не вдасться це зробити: вона буде черпати з горизонту значущості нерелексивно, непомітно для себе, а увесь оточуючий світ буде сприймати як опозицію).

У питанні моделювання психічного усе зазначене вище відіграє свою роль та свідчить про необхідність при дослідженнях моделювання психічного Іншого приділяти належну увагу етичній картині світу. Життєвий світ, що є простором втілення соціальної взаємодії, є зосередженням культурної спадщини, де горизонти значущості втілюються у повсякденному житті всіх учасників цього життєвого світу. Етичні погляди, втілені в обраному людиною способі життя, є предметом моделювання психічного Іншого через посередництво відомих моделюючому горизонтів значущості. Він виходить із спільного для них – того, хто моделює, та того, чие психічне моделюється – життєвого світу, спільної мовної парадигми, спільної історичної ситуації. Хоча моделюючий може й не ставити цього питання свідомо, але спостерігаючи іншу людину (говорячи із нею, читаючи про неї, навіть лише знаходячись поряд), він неодмінно задається питанням: «Ким прагне бути людина, втілюючи у своєму житті те, що вона робить?» Іншими словами – який імператив є рушійною силою її буття?

Як бачимо, аксіологічна та етична проблематики є вкрай важливими для розуміння вищих рівнів організації моделювання психічного. На цьому рівні відтворюється та розгортається рефлексія, що є засадою інтерсуб'єктивного розуміння Іншого: ми намагаємося зрозуміти Іншого як суб'єкта дії та вибору, як втілення унікального в своєму індивідуальному бутті, але разом з тим – дуже знайомого нам із нашого власного повсякденного буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зализняк А. Языковая картина мира : [электронный ресурс] / Анна Зализняк. – Режим доступа : http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/YAZIKOVAYA_KARTINA_MIRA.html?page=0,0.
2. Кант И. Основы метафизики нравственности / Иммануил Кант ; [пер. с нем.] // Кант И. Сочинения : [в 6-ти т.]. – М. : Мысль. – Т. 4. – Ч. I. – С. 211–310.
3. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе : [электронный ресурс] / Нэнси Мак-Вильямс; [пер. с англ. под ред. М. В. Глущенко и М. В. Ромашкевича]. – Режим доступа : http://www.group-analysis.ru/publications/Nancy_McWilliams/Nancy_McWilliams_PSYHOANALYTIC_DIAGNOSIS_Understanding_Personaly_Structure_in_the_Clinical_Process.php.
4. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм : [электронный ресурс] / Жан-Поль Сартр ; [пер. с франц.]. – Режим доступа : https://scepsis.net/library/id_545.html.

5. Сергиенко Е. А. Модель психического как основа становления понимания себя и другого в онтогенезе человека / Е. А. Сергиенко, Е. И. Лебедева, О. А. Прусакова. – М. : Институт психологии РАН, 2009. – 415 с.
6. Словник української мови : [в 11-ти т.; т. 11] : [електронний ресурс] / В. М. Білоноженко, В. Й. Горобець, Ш. Г. Кренцель, А. Ф. Марахова та ін. ; [під ред. Н. Є. Лозова та С. І. Голаващука]. – Київ : Наукова думка, 1980. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/jarlyk>.
7. Тейлор Ч. Этика автентичності : [2-ге вид.] / Чарльз Тейлор ; [пер. с англ. та заг. ред. А. Васильченка]. – К. : Дух і літера, 2013. – 128 с.
8. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / Альфред Шютц ; [сост. А. Я. Алхасов; пер. с англ. А. Я. Алхасова, Н. Я. Мазлумяновой; науч. ред. перевода Г. С. Батыгин]. – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – 336 с.

УДК 111.12

Москвин Я. В.

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

РАДОСТЬ КАК ОСОЗНАННЫЙ ВЫБОР В АНТРОПОЛОГИИ ЧЕСТЕРТОНА

В статье рассматриваются философские взгляды английского писателя, журналиста, эссеиста и мыслителя Гилберта Кейта Честертона. Произведения Честертона показывают альтернативный взгляд на проект модернизма, подвергая критике его крайние проявления. Честертон предлагает свое видение философской ситуации времени и человека в нем. Радость как позитивный настрой на мир приобретает у Честертона онтологический статус. Честертон выступает как защитник обыденных вещей, простых людей и показывает, что традиция является единственной демократией, прошедшей испытание временем.

Ключевые слова: Честертон, свобода, радость, теoантропология.

У статті розглядаються філософські погляди англійського письменника, журналіста, есеїста та мислителя Гілберта Кейта Честертона. Твори Честертона пропонують альтернативний погляд на проект модернізму, піддають критиці його крайні прояви. Честертон пропонує свій погляд на філософську антропологію. Радість як позитивний настрій являє у Честертона онтологічну категорію. Честертон виступає як захисник звичайних речей та простих людей, а також демонструє, що традиція є єдиною демократією, яка пройшла перевірку часом.

Ключові слова: Честертон, свобода, радість, теoантропология.

The article concerns with philosophical views of English writer, journalist, Christian apologist Gilbert Keith Chesterton. It deals with critics of modernism and postmodernism projects. Anthropology of Chesterton connected with theology and tradition, but it has unique character, because it is still relevant. Chesterton writes about ideas that drives people and shows that philosophy has of significant importance in life. The conclusion is made that Chesterton's philosophy shows the joy as ontological category.

Key words: Chesterton, freedom, joy, happiness, anthropology, theology.

Гилберт Кейт Честертон был одним из самых интересных и выдающихся англичан своего времени. Исследования его художественного творчества показывают влияние писателя на разные жанры литературы, в том числе поэзии. Можно отметить, в частности, влияние творчества Честертона на формирование детективного канона, а также фэнтези и фантастики. Творения Честертона в целом можно отнести к направлению неоромантизма. [15] В литературной критике многое изменили биографическо-критические книги Честертона: «Диккенс», «Чосер», «Шоу», «Браунинг», «Стивенсон». Как публицист Честертон выпустил огромное количество эссеистики, он был колумнистом ведущих британских изданий. [22] На богословие и христианскую мысль повлияли такие его трактаты, как «Ортодоксия», «Вечный человек», очерки «Фома Аквинский» и «Франциск Ассизский». Все художественные